

Exodus zemřelých: Počátky medikalizace smrti v pozdně osvícenských Čechách¹

Exodus of the Dead: The Beginning of the Medicalization of Death in the Period of the Enlightenment (1750–1825)

Daniela Tinková

ABSTRACT This article discusses the transformation of burial practices and forms of handling the dead body during the Enlightenment period. This is a key period, when for the first time in the Christian era an enlightened state adopted a whole set of measures, the aim of which was to marginalize interaction between the worlds of the living and the dead – in the name of protecting public health. Thus, alongside the priest, the doctor now won a central place at the deathbed. The notorious ‘burials in sacks’ represent only a part of a large set of measures which challenged thousand-year old traditions and the sensibilities of the populations of the Czech lands and other countries. Rather unpopular practices were introduced, including the removing of cemeteries away from inhabited areas, introducing the ‘institution of the morgue’, notorious burying in sacks, as well as other ‘novelties’. Among other things, the article discusses the responses to the above measures in the Czech lands. In spite of the fact that this is an area where the Enlightenment-era ‘sanitation of public space’ is possibly most distinct, Czech historiography has so far almost entirely overlooked it. The present study thus attempts to present the problem of ‘banishment’, ‘malign bodies’ (as well as resistance the new measures by common people), chiefly on the basis of research of hitherto unpublished (and unstudied) sources from the collections of the institutions České gubernium (Czech Vice-regency) and the Zemský protomedikát (Office of the country’s highest appointed physician) deposited in the National Archive in Prague. These are naturally accompanied by period documents (mostly in German), primarily medical or police documents.

KEY WORDS death, cemeteries, Enlightenment, medicalization

Úvod

„Osmnáctému století náleží ta čest, že ze sebe statečně setřásl ten nejnechutnější před-
sudek, podle něhož se na základě špatně pochopených náboženských pojmů [...] zřizovaly
hroby mrtvých nikoli jen mezi lidskými příbytky, a to dokonce i v lidnatých, beztak už
nezdravých městech [...] ale dokonce v kostelech samých, takže živí dýchali vzduch zne-
čištěný mrtvolným zápachem“, psal na začátku 19. století slavný německý lékař francouz-
ského původu Johann Peter Frank (1745–1821), jeden z ideologů i realizátorů zdravotnických

---

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 2/2011. S. 35–56. ISSN 1214-813X.

¹ Studie vznikla v rámci grantu GAČR č. 404/09/0224 *Homo hygienicus. Medikalizace, lékařské myšlení a hygienická (sebe)disciplinace obyvatelstva českých zemí (cca 1750–cca 1825)*.

reformem ve Vídni, kde působil od roku 1795 jako profesor praktické medicíny a jako ředitel nově zřízené Všeobecné nemocnice. Otázce zacházení se zemřelými věnoval poslední svazky svého rozsáhlého díla *System einer vollständiger medicinischen Polizey* (Systém všeobecné zdravotní policie), které je považováno za pilíř novodobého hygienického myšlení (Frank 1813/V: 382).

Po více než půl druhého tisíciletí sdíleli zemřelí v křesťanské části Evropy společný prostor se živými, a to prostor zcela ústřední – kostel a jeho nejbližší okolí. Krypty a hřbitovy se dlouho nacházely v samém centru života obcí. Jen odsouzení zločinci a sebevrazi byli z tohoto prostoru vykázáni. Jejich těla často končila u cesty či křižovatky, a následovala tak někdejší osud pohanů, kteří své zemřelé pochovávali právě podél cest vedoucích z města. Do 18. století byli prostí poddani pochováváni do hrobů označených obyčejným dřevěným křížem; většinou jen členové významných šlechtických rodů či bohatí patricijové směli spočinout uvnitř kostela; slušelo se také umístit desku na kostelní zeď. Zdobná hřbitovní plastika, architektonicky řešené náhrobky či rodinné hrobky se staly součástí naší kultury až od přelomu 18. a 19. století (Petrasová 2001: 65–79).

Právě toto období – čas osvícenských reformem a jejich uplatňování v praxi na přelomu 18. a 19. století – bude tvořit těžiště této studie, která se zaměří na proměnu pohřebních praktik a forem zacházení s mrtvým tělem v (pozdně) osvícenské době. Jde o klíčovou periodu, kdy byla poprvé v křesťanské éře přijata osvícenským státem celá řada nařízení, jejichž cílem – ve jménu zachování zdraví populace – byla marginalizace kontaktu světa živých a světa mrtvých. Vedle kněze si tehdy u lůžka umírajícího, poprvé v evropských dějinách, vybojoval ústřední místo také lékař. Proslulé „pohřbívání v pytlích“ představuje jen jedno z celé řady opatření, která zasáhla do tisíciletých tradic a senzibility obyvatelstva (nejen) našich zemí.

I když jde o problematiku, v níž se osvícenská „hygienizace veřejného prostoru“ projevila možná nejmarkantněji, a sugestivní líčení francouzského historika Philippa Arièse je takřka všeobecně známo (Ariès 2000 [1977]: 227–246), naše historiografie jí dosud nevěnovala v podstatě žádnou zvláštní pozornost.² Zde se pokusíme představit problém „vypovídání škodlivých těl“ (i problémy, na které tato novota narážela u prostého obyvatelstva) především na základě studia dosud nepublikovaných (a dosud nestudovaných) pramenných materiálů z fondů Českého gubernia (zemské vlády v Čechách) uložených v Národním archivu v Praze, kde je soustředěna korespondence se zástupci všech českých krajů.³ Archivní materiály budou samozřejmě doplněny i dobovými (především německými) lékařskými a policejními tisky.

² Z důvodů obtížné dostupnosti a velké náročnosti zpracování se zde nebudeme zabývat oblastmi Moravy a Slezska, jakkoli je pravděpodobné, že i zde by bylo možno nalézt adekvátní materiály a srovnání několika korunních zemí by samozřejmě mohlo poukázat na analogie či naopak krajové rozdíly, respektive rozdíly mezi „centrem“ a „periferií“. Dá se nicméně předpokládat, že pro dosažení vytyčeného cíle jsou použité materiály dostatečně relevantní.

³ Je však třeba upozornit zde na zdařilou bakalářskou práci Pavlínny Petřinové *Mrtví v karanténě. Problematika pohřbívání v názorech vzdělané elity v habsburské monarchii na přelomu 18. a 19. století*. Této problematice jsem věnovala také stručnou stat' (viz Tinková 2010). Specifikům rakouského prostředí se věnují kapitoly *Tod und Begräbnis* a *Die Verbannung der Toten*

„Výpary“, „miazmata“ a „nakažlivina“

Pro pochopení intelektuálního a mentálního kontextu, v němž k tomuto „exodu zemřelých“ dochází, bychom možná měli zmínit základní charakteristiky tehdejšího medicínského myšlení. Medicína pozdního osvícenství, respektive druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století, byla ve znamení *fyzilogicko-lokálního přístupu*. Utvářel se nový fyziologický obraz lidského těla (tradiční humorální představa těla složeného ze čtyř šťáv odpovídajících čtyřem živlům zděděná z antiky postupně ustupovala pohledu anatomicko-klinickému) a toto tělo bylo stále více chápáno jako agregát organických prvků, který podléhá různým fyziologickým procesům a změnám včetně stárnutí a zániku, jež se díky rozvoji klinické medicíny také dočkaly lepšího poznání (například Faure 2005: 15–50, Svobodný a Hlaváčková 2001: 383–399).

Kromě tohoto anatomicko-klinického přístupu se současně rozvíjel také přístup neo-hipokratovský – s nadsázkou řečeno „environmentalistický“ –, který zasazoval tělo do kontextu okolního prostředí: „znovuobjevení“ (a nové interpretace) Hippokratova spisu *O vzduchu, místech a vodě* začalo od poloviny 18. století soustřeďovat pozornost lékařů také na stav prostředí a ovzduší, které člověka obklopuje. Zdravotní stav populace byl tedy více než dříve chápán jako výsledek vnějších fyzických faktorů – počasí, kvalita vody, vzduchu i půdy, atmosféra, ale také životní styl a morálka se staly vážným předmětem odborného zájmu (například Cantor 2002, u nás Sinkulová 1959, Zaremba 1964).

Špatný, zkažený, smrdutý vzduch mohl zapříčinit nemoc a dokonce i smrt: nesou se jím „miazmata“ a „mefitické výpary“, které působí na tělo; přeruší dráždivost srdce, a tím ochromí nervy pro život nezbytného ústrojí, které znečistí a zastaví jeho činnost (Frank 1813/V: 145, Huszty 1786/I: 308). Za neutěšený stav, škodlivý pro člověka i zvířata, nesly odpovědnost (spolu se zkaženým vzduchem a špatnou vodou) nejen jatky, mrchoviště, skládky odpadků, jímky a kanály, ale také hřbitovy nebo krypty, z nichž se v soudobém intelektuálním diskursu stala doslova „semeniště nečistot“ (Huszty 1786: 345, Petřinová 2006: 59). Zetlelé živočišné a rostlinné substance totiž připravují vzduch o schopnost podporovat dýchání stejně jako hoření.

Tělo je tak potenciálně sídlem nebezpečných nečistot; je to, slovy J. P. Franka, především zdroj hnilobných výparů a pachů, které se z něj uvolňují během rozkladného procesu; zejména těla těch, kteří zemřeli na nakažlivou nemoc, jsou „bohatým pramenem nejstrašnějších chorob lidu“ (Frank 1813/IV: 666, Frank 1813/V: 370). Roli zde hraje těžko definovatelná substance, která ve zdravotně policejních dílech figuruje jako „nakažlivina“ –

(Wimmer 1991: 162–190). K nové hřbitovní architektuře na přelomu 18. a 19. stol. viz především Petrasová (2001: 65–78).

- 4 Frank uvádí například případ ženy z Corbie (?), která zemřela na neštovice a byla pochována pouze jednu stopu pod zemí; když měl být po roce na její hrob postaven kámen, při manipulaci došlo k poškození mělce umístěné olověné rakve, z níž unikl silný zápach, který na místě usmrtil zednického tovaryše. Ostatní přítomné osoby upadly do bezvědomí a také mistr se nakazil neštovicemi (Frank 1813/V: 369). Frank uvádí také příklad tehdejšího centrálního pařížského hřbitova Neviňátek: když byla roku 1779 vykopána jáma pro 1500–1600 osob, rozšířila se po čtvrti nákaza; kvůli hustým mefitickým výparům již nehofelo v okolí ani žádné světlo (Frank rok?/I: 9, FRANK rok/V: 396). Viz též Petřinová (2006: 63).

Ansteckungsstof: je to látka, která může unikat z hrobů a podle některých autorů může působit ještě po letech (Petřinová 2006: 60, Corbin [1982] 2004). A Frank zmiňuje příklady, kdy taková nakažlivina či zápach s ní spjatý zamořily okolí kostela či hřbitova tak, že v okolí žijícím lidem způsobily nemoci, ba dokonce smrt.⁵

V kostelech, které se obvykle nacházejí uprostřed hřbitovů, a navíc bývají opatřeny kryptou, se po celém kostele rozmáhá otrávený vzduch vystupující z rozkládajících se mrtvol, který ohrožuje věřící shromážděné k bohoslužbě, tvrdí Frank (Frank 1813/V: 396). Tento zápach je natolik subtilní, že může unikat i dobře stmelnými spárami v podlaze, proto zde mnozí slabší jedinci upadají do bezvědomí. Nakažlivinu, usazenou na oděvu, si odnášejí do svých domovů (Frank 1813/III: 994, Huszty 1786/II: 264, Petřinová 2006: 62–63). Frank nešetří ani barvitými příklady z vlastní či cizí lékařské praxe, kdy se tělo zdánlivě „zdravého“ nebožtíka stalo i po mnoha letech zdrojem nemoci (doslova „zla“) pro desítky lidí, kteří s ním přišli do styku. Zkrátka – pohřbívat zemřelé v blízkosti živých je podle Franka špatný zlozvyk, za který vděčíme jen temným časům pověry a zfištnosti kněží. „Není snad kruté a nesmyslné bláznovství hloubit pod sebou v kostelech jámy, aby mohly být naplněny smrtelnými jedy?“ táže se. „Proč držíme v karanténě lidi přicházející ze zemí nakažených morem či jinými nakažlivými nemocemi, a přitom mezi sebe přijímáme ty, kteří na podobné nemoci zemřeli, jen proto, že jsou přikryti hlinou?“ (Frank 1813/V: 389–390).

Mrtvé tělo se tak postupně stává tělem nebezpečným. Mění se v objekt, který kazí kvalitu vzduchu a vody, je zdrojem nebezpečných výparů a nakažliviny, podílí se na velké úmrtnosti – zkrátka ohrožuje svět živých.

Reformy osvícenské racionalizace

Povědomí o „škodlivosti“ některých mrtvých těl samozřejmě nebylo cizí ani předosvícenským lékařům. Rozlišovalo se však mezi těly „běžnými“ a těly „epidemickými“, na něž se vztahovala zvláštní segregační pravidla. Právě tato „epidemická“ těla představují vlastně první těla, s nimiž se začalo zejména od konce 17. století zacházet jinak. Před pohřbením muselo být tělo ohledáno; bez písemného nálezu a písemného povolení od purkmistra nesměl žádný duchovní nikoho pohřbít. Taková „škodlivá těla“ začala být postupně vykazována mimo obydlená místa; tak se za velkých morových epidemií 17. a 18. stol. zrodily „morové“ hřbitovy i v Praze na Olšanech či na Smíchově. K likvidaci hřbitovů docházelo – zejména ve větších městech – také z urbanizačních důvodů. V osvícenské době, kdy současně došlo i k prudkému nárůstu městské populace, však začala být považována za potenciálně „nebezpečná“ postupně všechna mrtvá těla a segregace zemřelých se stávala plošnou a systematickou.

První vážné diskuse o škodlivosti hřbitovů ve velkých městech zjevně začaly již v době panování Karla VI., ve 30. letech 18. století. Za Marie Terezie kritika ještě posílila mimo jiné i v souvislosti s rostoucím vlivem medicínsky vzdělaných osvícenců na vídeňském dvoře, především tělesných lékařů panovnice, jako byli Gerhard van Swieten (1700–1771) a po něm svobodný pán von Störk (1731–1803). Především druhý jmenovaný se na prahu 70. let

⁵ NA, ČG Publicum, 1786–1795, kt. 3322, 157/1 a), fol. 152, nedat.

18. století zasazoval o odsun pohřebišť co nejdále od obydlených míst. Ve stejné době vznikla ve Vídni také doktorská disertace Josefa Habermanna *De Saluti sepultura* (1772), a poté následovaly i další analogické spisy publikované již německy, takže jejich čtenářská obec mohla přesáhnout úzký učenecký kruh. Jednou z nejvlivnějších publikací, která věnovala velkou pozornost našemu problému, byly *Anmerkungen über die Lebensart der Einwohnern in großen Städten* (Poznámky o životním stylu obyvatel velkých měst) od prominentního vídeňského lékaře Johanna Petera Xavera Faukena (1750–1794), které vyšly roku 1779. Autor se jasně vyjadřoval pro zákaz pohřbívání ve městech: není to přece žádná součást vyznání víry ani demonstrace křesťanského světonázoru. Mrtvým to nepomůže a živým to jen škodí. K takové praxi se jako správný osvícenec staví jasně jako k „pověře“ a nechápe, jak mohl být tak špatný zvyk tak dlouho udržován (Wimmer 1991: 161–167).

Osvícenská „racionalizace“ se však projevovala i v kritice přílišné okázalosti, která je nedílnou součástí pohřebních praktik. Lidé příliš utrácení a příliš plýtvají materiálem na věci, které jsou vlastně neúčinné, objevovalo se v dobových spiscích. Již Marie Terezie vydala nový předpis nasměřovaný právě proti přílišné okázalosti a utrácení spojeným s pohřbem a následující dobou smutku; tímto speciálním nařízením odstupňovala délku smutku od 6 měsíců v případě úmrtí nejbližších příbuzných až po pouhých 8 dní u osob sešvagřených. Upravovala také smuteční oděv, který se snažila vykázat do poměrně striktních mezí skromnosti a decentnosti.⁶

V tereziánské době se tak začala rodit nová pravidla reglementující zacházení s mrtvým tělem. Pro království české byla všeobecná pravidla pro zacházení se zemřelými vyhlášena 3. září roku 1772 (pro Moravu o rok a měsíc později, 4. října 1773).⁷ Úhelným kamenem nových pohřebních praktik však byl dvorský dekret Josefa II. ze 23. srpna 1784, který jasně určoval zacházení se zemřelým od okamžiku úmrtí přes modalitu jeho převozu na místo posledního odpočinku až po náležitosti samotného tohoto místa.

Mezi úmrtím a pohřbem: zrození márnice

Nový přístup k tělu se měl projevit již bezprostředně poté, co nastane smrt. Už v tereziánské době bylo nařízeno následující: aby se redukovalo riziko nákazy, nesměl být nikdo po smrti veřejně vystaven, jak tomu bylo běžně dosud; v případě nakažlivé nemoci mělo být toto nařízení ještě zpřísněno. Například v době hladomoru v Čechách v letech 1771–1772 byl pro Čechy vydán ještě zvláštní patent. Upřesňovalo se v něm, že taková mrtvola má být co nejdříve „hustě zasypána“ vápnem, a poté zakopána do země v „dobře utěsněné“ rakvi.⁸

Ale tradiční modalita rozloučení se zemřelým, jemuž chtěli pozůstali ještě naposledy pohlédnout do tváře, se vykořeňovaly těžce a pomalu. Vystavování „infekčních“ zemřelých, které pozůstali na rozloučenou ještě políbili, přetrvávalo. Ještě na počátku dubna 1801, tedy

⁶ Viz NA, PT, i. č. 1856.

⁷ Reskripty z 26. dubna 1747 a 27. dubna 1760. NA, ČG Publicum, 1796–1805; signatura 134/1/5, č. j. 11502/118.

⁸ NA, ČG Publicum, 1796–1805, signatura 134/1/6, karton 4721, svazek 1/5, č. j. 11502/118 (stížnost T. Bayera ze 4. dubna 1801).

po několika desetiletích zavedení popsaného „blahodárného opatření“, si stěžoval zemský protomedikus (tehdejší hlavní autorita přes zdravotnické záležitosti v Čechách) Thaddäus von Bayer (1737–1808) na časté případy porušování – například v případě jistého poručíka Nováka, člena České legie, který zemřel na břišní tyfus (*Nervenfieber*): jeho tělo bylo přinejmenším po dobu čtyřadvaceti hodin veřejně vystaveno v jeho domě.⁹ Pokud nehrozila bezprostřední nákaza, s pohřbem se naopak tolik spěchat nemělo: kromě nemoci zde byl totiž i jiný „dobový strašák“: hrůza z možnosti, že by člověk mohl být pohřben zaživa. Jedním z prostředků, jak tuto „zdánlivou smrt“ (*Scheintod*) odhalit, mělo být dodržení lhůty 48 hodin, která měla uplynout od úmrtí po pohřeb, „dokud se neobjeví skutečné příznaky smrti“ (John 1791/II: 198–199).¹⁰

Medikalizace smrti, respektive rostoucí monopol lékařské moci nad zemřelým tělem, se projevy i tím, že přibližně od poloviny 18. století teprve vystavení lékařského potvrzení umožňovalo uložení těla do hrobu. Smyslem této prohlídky (nařízení ze 30. března 1770) bylo především potvrdit, zda je dotyčný skutečně mrtvý (obsese „zdánlivé smrti“), určit příčinu smrti (případně vyloučit cizí zavinění nebo sebevraždu), popřípadě detekovat nakažlivé onemocnění. Toto opatření, které je dnes naprostou samozřejmostí, se však do praxe neuvádělo snadno. Ještě na přelomu 18. a 19. století se můžeme setkat v archivních dokumentech s případy, kdy se pozůstalí spokojili s přítomností kněze, která byla pro ně podstatně důležitější, a mrtvého nechali pochovat bez lékařského svolení. Lékař jim zjevně připadal již poněkud nadbytečný. Na toto opomenutí si stěžují opakovaně i městští fyzikové v samotném hlavním městě Praze.

V roce 1787 si například pražský policejní ředitel Ambschell stěžoval nejvyššímu purkrabímu Cavrianimu, že ohledací protokoly zemřelých nejsou sepisovány podle předpisu. Lékař je poměrně často přivolán do rodiny až den po skonu. V protokolech se navíc nezřídka objevují cizí jména nebo špatná diagnóza. Když byl novoměstský fyzikus Hopfenstock přivolán do jisté rodiny, protože prý zde zemřely dvě děti, píše Ambschell, zjistil, že jedno z nich už bylo před čtrnácti dny pochováno – samozřejmě bez svolení lékaře. (K podobným nedorozuměním dochází prý především v židovském městě, kde vládou svébytné obyčeje.) Lidé byli zvyklí na to, komentoval Ambschell, že toto svolení – *sepeliatur* – dříve vydával pouze purkmistr.¹¹ Týž policejní ředitel si také později stěžoval, že dokonce i ze špitálů u alžbětinek i milosrdných docházejí úmrtní listy s velkým zpožděním, často až po třech týdnech.¹²

Ještě mnohem později, v lednu roku 1796, došlo v obci Neuberg (dnes Podhradí) v Ašském výběžku postupně k pohřbu dvou zemřelých bez povinného ohledání, a dokonce i bez přítomnosti kněze. Mrtvá těla byla za hlaholu všech zvonů (došlo totiž k násilnému otevření kostela) vynesena ze svých domů v průvodu, který vedl učitel následovaný školními

⁹ Dvorský reskript ze 31. ledna 1756.

¹⁰ NA, ČG Publicum, 1786–1795, signatura 157/2, karton 3323, č. j. 34.060/9614, dopis Franze Ambschella nejvyššímu purkrabímu Cavrianimu z 26. listopadu 1787.

¹¹ NA, ČG Publicum, 1786–1795, signatura 157/2, karton 3323, č. j. 36760/1811, dopis Franze Ambschella ze 17. prosince 1787.

¹² NA, ČG Publicum, 1796–1805, signatura 134/6, karton 4721, guberniální korespondence s loketským krajským úřadem z ledna až března 1796, dále vyjádření hraběte Lažanského z Vídně 7. května 1796, č. j. 15.664/731.

děti, a to na pole, které bylo vyhlášeno novým hřbitovem. Následující úřední vyšetřování tohoto „protizákonného pohřbu“ (*gesetzwidrige Beerdigung*) navíc u místních obyvatel vyvolalo pobouření (*Aufbruch, Tumult*). Nic bližšího o okolnostech ani o pochovaných osobách nám bohužel dochovaná úřední korespondence nesděluje.¹³

Řada příkladů a stížností lékařů z různých krajů Čech také ukazuje, že nebyla dodržována ani předepsaná osmačtyřicetihodinová lhůta k pohřbení. Na porušování nařízení se však někdy podíleli i sami zdravotníci. V roce 1802 tak došlo k „aféře“ v Kunraticích (tehdy náležejícím Kouřimskému kraji), kterou řešil na nejvyšší zemské úrovni již zmíněný zemský protomedikus Thaddäus von Bayer. Dne 8. října toho roku zemřela po krátké nemoci jistá Katharina Richnowski, manželka kunratického židovského chirurga Markuse Richnowského. Protože trpěla gangrénou, nikdo u ní nechtěl prodlívat. Richnowski se rozhodl jednat rychle: ještě téhož večera (sám uváděl, že v osm hodin, jeden svědek však tvrdil, že již v půl šesté) ji sám převezl na židovský hřbitov do Uhřetěvesi, a teprve o dva dny později o této skutečnosti vydal potvrzení. Porušil tak hned několik předpisů – a to, jak se připomínalo, předpisů zemských i předpisů samotného židovského práva: ošetřoval sám svou příbuznou (což bylo zakázáno předpisem z 10. dubna 1787); nedodržel osmačtyřicetihodinovou lhůtu k pohřbení; Richnowski byla pohřbena bez vědomí vrchnostenského úřadu; k pohřbu došlo – máme-li věřit svědectví jednoho přítomného účastníka pohřbu – již v půl šesté večer (a nikoli v osm, jak tvrdil Richnowski). Kunratický chirurg byl tedy odsouzen k pokutě ve výši pěti říšských tolarů ve prospěch panství a kunratického policejního fondu.¹⁴

Oddělování neživých od živých se však mělo realizovat ještě důsledněji. Aby se redukoval fyzický kontakt mezi nimi a aby se zabránilo šíření zhooubného zápachu v domácnostech při uchování mrtvého těla, měly se na hřbitovech, respektive u každého kostela, zřizovat márnice k zajištění pobytu mrtvého těla mezi úmrtím a pohřbem. Nová „instituce“ márnice měla být podle původních požadavků aspoň dřevěná (John 1791/IV: 32, heslo *Todtenkammer*). Později bylo jasně zdůrazněno, že musí být vystavěna z kamene: zjevně se tím měla zajistit lepší izolace vůči „mefitickým výparům“. Kromě izolace mrtvých po „přechodnou“ dobu mezi úmrtím a pohřbem měla márnice současně představovat i preventivní opatření v případě zdánlivé smrti a zabránit v eventuálním pochování zaživa. Nový úkol takové stavby ostatně naznačuje i dobové označení – kromě běžného termínu „Tod(t)kammer“ (místnost pro mrtvé, místnost smrti) či „Leichenkammer“ (místnost pro mrtvolu) se užíval i pojem „Scheintodkammer“ (*Scheintod* = zdánlivá smrt).¹⁵

Přestože zbudování takové stavby požadoval již dvorský dekret ze 7. března roku 1771, většina obcí se k výstavbě příliš neměla: přece jen nešlo o lacinou záležitost a dá se předpokládat, že – vzhledem k přetrvávajícím „pověrečným a škodlivým“ obyčejům – připadala její

¹³ NA, ČG Publicum, 1796–1805, signatura 134/1/7, karton 4721, č. j. 36000/275. Hojná korespondence mezi zemským protomedikem Bayerem, kouřimským krajským úřadem, úřadem v Kunraticích a chirurgem Richnowkim, je přiložena i zpráva kouřimského krajského fyzika, známého chirurga a operátora Wenzela Joachyma Wrabecze (1740–1804).

¹⁴ Například NA, ČG Publicum, 1806–1815, signatura 134/1-16, karton 6437, svazek 134/17, č. j. 12928 a 4742/268.

¹⁵ Viz též výnosy z 10. září 1796 a 5. srpna 1797.

existence většiny obyvatel naprosto zbytečná. O čtvrt století později, v nejvyšším nařízení ze 22. prosince 1796 (Frank 1813/V: 437 a dále),¹⁶ byly tedy vypracovány nové požadavky na fungování a podobu márnice, které pro české gubernium podrobně vylíčil hrabě Lažanský ve svém listu z Vídně z počátku roku 1797.¹⁷ Aby se zabránilo pohřbení zaživa, píše se v nařízení je třeba, aby každá fara disponovala kamennou márnici (*Leichenkammer*) opatřenou zamřížovanými okénky a hlavně kamny, aby procitnuvší mrtvý v zimě neumrzl. Místnost má být v noci osvětlena a nebožtík (který napříště skutečně nesmí být po dobu předepsané lhůty 48 hodin držen v domě mezi živými), má spočívat v otevřené (!) rakvi na poměrně nízkém katafalku ve výšce 6–7 palců (asi 15,6–18,2 cm), aby mohl pohodlně vstát a aby si neublížil, kdyby upadl. Na dosah bude mít šňůru se zvonkem, jímž bude moci přivolat pomoc od osoby strážící v přilehlé místnůstce. Márnice musí mít také speciální zámek, aby dveře nešly otevřít zvenčí, ale zevnitř ano.¹⁸

České gubernium tehdy přistoupilo k obvyklé strategii – podobně jako tomu bylo s likvidací hřbitovů mimo město, i nyní, v roce 1797, rozeslalo do krajů „oběžník“ s dotazem, jak jsou na tom jednotlivé obce s výstavbou márnice a co této výstavbě brání. Informace, které dorazily zpět na gubernium, pro nás mají poměrně velkou dokumentační hodnotu, někdy až etnografického charakteru.¹⁹ Velmi obšírné zprávy dorazily z Loketského kraje, kde se požadavek výstavby márnice nesetkal s žádným ohlasem. Ukazuje se, že většina obcí v tomto drsném, hornatém kraji měla svou specifickou praxi zacházení se zemřelými. Například z Abertam přišlo vyjádření tohoto znění: ještě tu není zřízena žádná márnice a při dnešních těžkých časech ani není lehké ji vystavět. Dále se uvádí, že zde panuje zvyk, že zemřelého stráží příbuzní po celých osmačtyřicet hodin, takže nehrozí, že by mohl být pochován zaživa, a ohledání se tu provádí řádně. Podobně se vyjadřovali i zástupci Karlových Varů: nad mrtvými se tu dohlíží, takže je zde márnice „zcela zbytečná“.²⁰ Také z dalších obcí tohoto kraje přišla podobná vyjádření: například v Drahenicích prý má každý dům zvláštní vyčleněnou místnost, kam ukládá na předepsaných 48 hodin své zemřelé; jinde zase disponují přímo zvláštním „domem“ pro mrtvé. Je zajímavé, že zde byl zcela opominut druhý důvod výstavby márnice, totiž hrozba nákazy, pokud mrtvý setrvává mezi živými. Jen výjimečně se objevila zmínka, že v případě nakažlivých chorob se používá například odlehlá kaple.

Důvod, který v Loketském kraji zazníval opakovaně, byla obtížnost terénu: pro obyvatele horských výšek by prý bylo obtížné tahat mrtvolu až do márnice a pak na hřbitov. Jako další argument proti výstavbě márnice se často objevoval i nedostatek místa a také neochota obyvatel mít takovou márnici přistavěnou poblíž svého domu: mrtvý v domě nevadil, márnice poblíž domu ano.

¹⁶ NA, ČG Publicum, 1796–1805, signatura 134/1/4, kart. 4721, č. j. 7453/295, dopis hraběte Prokopa Lažanského z Vídně pro gubernium, 25. února 1797.

¹⁷ Tamtéž, č. j. 2550/1769 – Böhmen, z Vídně 30. prosince 1801. O nařízení měli být vyrozuměni všichni duchovní.

¹⁸ NA, ČG Publicum, 1796–1805, karton 4724, signatura 134/30-35, Cirkulář z 27. března 1797 č. 1721 a další dokumenty k budování márnice v českých krajích.

¹⁹ Tamtéž, dopis z Abertam na loketský krajský úřad, 14. června 1797, dále dopis z Karlových Varů taktéž ze 14. června 1797.

²⁰ Tamtéž, č. j. 29670/217.

Obyčej bdít u zemřelého po zákonnou dobu 48 hodin je zmiňován i v jiných krajích: například z Budějovického kraje (konkrétně z Českého Krumlova, Českých Budějovic a Vyššího Brodu) přišly zprávy, podle kterých u zemřelého bdí příbuzní, přátelé či místní chudí a s ohledem na místní zvyky není pravděpodobné, že by byl mrtvý pochován dříve než po osmačtyřiceti hodinách. Prohlídky zemřelých se také konají zcela řádně. Márnice je tak prý bezúčelná. Z Vyššího Brodu také referovali, že márnice by byla beztak nedostupná pro obyvatele okolních usedlostí, k nimž vedou často nebezpečné kamenité cesty.²¹ Z Budějovic přesto poslali návrh na zbudování márnice a pokusili se i o vyčíslení potřebných nákladů.²²

Ještě na počátku 19. století hlásila c. k. hospodářská vlastenecká společnost guberniu, že v okolí Schönbachu (rovněž v Loketském kraji) není – především na vesnicích – zřízena žádná márnice a mrtvoly jsou ponechávány ve stejné místnosti, kde zemřely – „mezi živými“, jak upřesňuje dopis –, a to až do chvíle svého pohřbu.²³ K záležitosti se vyjádřil 9. dubna 1807 i hrabě Alois Ugarte, bývalý šéf gubernia moravského, nyní vysoký státní úředník při vídeňské vládě, dopisem z Vídně. Připomínal dekret z 25. února 1797 a zdůrazňoval „lidumilné“ (*menschenfreundlich*) úmysly panovníka, který má na zřeteli nejen ochranu před pohřbením zaživa, ale také chce zabránit nakažlivým chorobám. Proto se zdůrazňovalo, že by márnice měly být nejen při každé faře, ale v každé obci. Ugarte kladl na srdce biskupskému ordinariátu, aby instruoval duchovní z Loketska. Ti měli napříště doslova „katechizovat“ obyvatele, aby nenechávali zemřelé ve svých příbytcích. V celém českém království se musí dbát na to, aby škodlivé zvyky narušující zdravotní stav byly vymýceny.²⁴ V jiných oblastech Českého království se zřizováním márnice takové problémy neměli; někde je pouze zajímaly potřebné náklady – a samozřejmě hlavně to, kdo je bude hradit.

Poslední cesta: převoz na hřbitov a problém pohřbívání v pytích

Reformní předpisy, zejména ty josefínské, reglementovaly také modality transportu mrtvého těla z úmrtního domu či márnice na hřbitov. Z hygienických důvodů směli pozůstalí napříště doprovázet mrtvé tělo pouze do kostela, kde pohřební průvod vyvrcholil smutečním obřadem. Po obřadu mělo být tělo odvezeno na hřbitov beze vší okázalosti [*ohne Gepränge*], a to až po setmění, tedy v létě po 21. v zimě po 18. hodině (John 1796/V: 40–42),²⁵ kdy se město vyprázdnilo, aby se tak kontakt se živými skutečně redukoval na nezbytné minimum. Na poslední cestě z kostela ke hrobu na (pokud možno odlehlém) hřbitově tak měli opuštěného zemřelého následovat pouze pacholek a kněz. Pohřeb samotný ve smyslu „uložení do hrobu“ se měl každopádně již odehrát mimo zraky veřejnosti i pozůstalých (John 1796/V:

²¹ Tamtéž, č. 988 a 880, datováno 31. března 1797.

²² NA, ČG Publicum, 1806–1815, 134/1-16, kart. 6437, svazek 134/17. V uvedené složce najdeme i řadu dalších analogických případů.

²³ NA, ČG Publicum, 1806–1815, 134/1-16, kart. 6437, svazek 134/17, č. j. 6076/674, Ugarteho dopis českému guberniu z 9. dubna 1807.

²⁴ Dekret ze 17. července 1790 a dekret ze 16. srpna 1793.

²⁵ Dekrety ze 17. července 1790 a ze 16. srpna 1793.

40–42).²⁶ Tělo zemřelého se tak ocitalo v prostoru zcela odděleném od prostoru živých, kteří sem neměli přístup; v prostoru, který byl vlastně vymezen výhradně jemu.

Kolem nových předpisů však vznikaly různé nejasnosti a často docházelo k jejich „křížení“ s tradičními praktikami. Pražská arcibiskupská konsistoř se tak například v září 1788 tázala gubernia, zda by na žádost příbuzných mohl být povolen slavnostní průvod na některý z nových pražských hřbitovů – malostranský nebo staro- a novoměstský, „jak je to obvyklé v katolické církvi“. Odpověď byla lakonická: tzv. „předpis o svobodě pohřbívání“ (který v roce 1785 zrušil povinnost pohřbívat v pytlích) nijak neruší předpis ze srpna roku 1784, který jakýkoli pompézní pohřeb s průvodem zakazuje. Pouze co se týče cesty z úmrtního domu nebo z márnice až do kostela či modlitebny, je na rozhodnutí každého (doslova *jedem frei bleibe*), zda a jak doprovodí mrtvého, tedy zda s okázalostí a viditelnými znameními katolického či nekatolického vyznání.²⁷

Ale rodily se i jiné otázky. V roce 1787 přišel dotaz z budějovické konsistoře, který tluočil otázky celého kraje: když se má odvoz na hřbitov odehrát „beze vší okázalosti“, má mrtvého na hřbitov skutečně ještě doprovázet kněz, nebo už je jeho přítomnost zbytečná? Za prvé, mrtvola už je vysvěcená, všechny modlitby již zazněly, faráři tedy zbývá už jen vykropení hrobu. Je ale nutné vykropit hrob, když už byl předem vykropen celý hřbitov? Za druhé, protože jsou nyní hřbitovy často dost vzdáleny od obce, duchovní někdy stráví na cestě přinejmenším půl druhé hodiny, nezřídka při špatném počasí; přítom by mohl být užitečný jinde. A za třetí, zatímco kněz stráví tolik času kvůli mrtvému, může nechat bez pomoci těžce nemocného člověka, který pak umírá bez posledního pomazání. Odpověď přišla nezvykle rychle, takřka obratem: řečený předpis se prý týkal především pohřbívání v pytlích (viz dále), takže jinak není kněz své povinnosti doprovázet mrtvého zproštěn. Náhlé zavolání k nemocnému se prý nestává tak často. O pár dní později však asi gubernium svůj striktní postoj přehodnotilo, protože uznalo, že od praxe doprovázení mrtvého farářem „může být“ upuštěno, je-li hřbitov od obce skutečně příliš vzdálen.²⁸ Zemřelý tak byl zbaven i této poslední útěchy, vydán jen na pospas hrobníkovi nebo jeho pacholkům.

Ani předepsané hodiny pohřbu nebyly respektovány. Již v roce 1787 vyvstaly stížnosti, že pohřební vozy jezdí po ulicích, kde se procházejí lidé.²⁹ O pět let později, v září 1792, se stejný problém řešil v Praze: děje se prý často, že už kolem páté hodiny odpolední vyjíždějí

²⁶ NA, ČG Publicum, 1786–1795, 157/1, kt. 3322, č. j. 29 763/2622, dopis pražské konsistoře z 29. září 1788. Guberniální odpověď je tamtéž, 8./10. října 1788.

²⁷ NA, ČG Publicum, 1786–1795, 157/1, kt. 3322, č. j. 24444/3182, dopis z budějovické konsistoře z 20. srpna 1787; odpovědi z gubernia (podepsán Steinbach) tamtéž, č. j. 24414/3183 (25. srpna 1787 a 31. srpna/1. září 1787).

²⁸ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karta 3323, signatura 157/2, č. j. 16822, dopis duchovní komise z 8. června 1787.

²⁹ NA, ČG Publicum, 1786–1795, 157/1, kt. 3322, 157/1 a, č. j. 31379/3672, dopis sv. p. La Motha hr. Rottenhanovi, 23. září 1792; dopis z gubernia pražskému magistrátu 2. října 1792. NA, ČG Publicum, 1786–1795, karta 3323, signatura 157/2, č. 91/1, č. j. 2505, dopis z Řezna pro gubernium z 20. září 1794.

smuteční vozy ze Špitálské brány k Olšanům, zatímco pražské ulice jsou ještě plné lidí.³⁰ Dochované stížnosti z několika pražských i jiných farností dokazují, že mnozí pozůstali odmítali opustit svého zemřelého po obřadu v kostele a nechat jej na pospas leckdy laxnímu vozatajovi, který jej měl dovézt mimo městské brány a předat do rukou hrobníka. Díky stížnostem i opakovaným předpisům z 90. let navíc víme, že dlouhou cestu mimo město až na (často vzdálený) hřbitov si vozka nezřídka zpestřoval návštěvou krčmy – a to právě tím spíš, že převozy nebožtíků se musely konat po setmění a běžně i v noci (John 1796/V: 40–41).

Aby *symbolické* „zmizení“ ze světa živých došlo i rychlé realizace reálné, mělo se na základě josefínského dekretu o pohřebnictví ze srpna roku 1784 užívat k převozu nebožtíků smutně proslulých erárních rakví s výklopným čelem nebo přímo dnem. Každá fara měla tedy povinnost opatřit si k převozu několik takových speciálních rakví různé velikosti. Na určeném místě pak hrobník takřka „antisepticky“ vysypal tělo zašité do plátěného pytle a zaházel nehašeným vápnem; tak se mělo zajistit také co nejrychlejší *fyzické* zmizení tohoto nežádoucího a potenciálně nebezpečného těla. I když se toto nařízení obvykle interpretuje především jako opatření k šetření dřevem a prostředky, domnívám se, že hlavní účel zde byl zdravotní a hygienický.

Často se zdůrazňuje, že odpor proti tomuto nařízení byl takřka všeobecný; blahodárná inovace budila u obyvatelstva emoce nanejvýš negativní. Nový dvorský dekret vydaný v Praze v říjnu téhož roku 1784, reagující na dotazy okresních úřadů, nicméně opakuje požadavek pohřbívání mrtvých těl v plátěných pytlích: odpor, který toto nařízení vyvolalo, prý sám od sebe zmizí (John 1796/V: 40–41). Jedno (opakované) nařízení z října 1784 doslova praví, že „lidé sice dávají najevo nechut, ale brzy si zvyknou“ (John 1790/I: 167–168). Znamé jsou příklady z díla F. Vaváka, který ve svých *Pamětech* vzpomínal, jaký odpor toto nařízení vyvolalo a kolik slz prolévaly zejména ženy, „když se to v kostelech prohlašovalo“. Příklady, které F. Vavák uvádí, jsou známy: případ žen, které doslova „obklíčily“ hrob své zemřelé sousedky, když byla do hrobu vložena v obecní truhle, a rychle ji stihly zaházet hlínou, aby nemohla být rakve zbavena; případ truhláře, který skončil ve vězení proto, že pro své dvouleté dítě vyrobil rakvičku a sám je v noci tajně pochoval na hřbitově; dítě bylo nicméně vykopáno a pohřbeno bez truhličky (Vavák 1912: 51, viz též Petřínová 2006: 36–37). Archivní dokumenty přinášejí řadu dalších případů: z mnohých krajů přicházely například na gubernium stížnosti lékařů, že lidé nedodržují předpis a své zemřelé přes zákaz pochovávají ve svátečním oděvu; duchovní bývali pohřbeni i v ornátu a s odznaky své důstojnosti.

Již na konci září 1784, tedy necelý měsíc po vydání tohoto nařízení, přišel na pražské gubernium dopis z biskupské konsistoře v Řezně, která o novém předpisu o pohřbívání vyrozuměla duchovenstvo nedalekého chebského kraje, který pod řezenskou diecézi nadále patřil, ač Chebsko bylo nedávno připojeno k Českému království. Dopis se netajil značnými rozpaky. Už přesouvání hřbitovů způsobí značné obtíže, psalo se v něm. A co teprve pohřbívání v pytlích? „Každá změna už je lidem nápadná a podezřelá (*auffallend*),“ stálo v listě, zejména pokud jde o záležitosti kolem smrti. „Nervy jsou v určitém napětí a jsou dráždivé

³⁰ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3323, signatura 157/2, č. 91/1, č. j. 2505, dopis z Řezna pro gubernium z 20. září 1794.

a přecitlivělé. [...] Mnohým se tento způsob – protože je nový – bude zdát krutý a strašný: zatím jsme v pytlích pohřbívali jen sebevrahy.“ Navíc někdy je rozklad příliš rychlý, takže i rakev se musí utěsnit smůlou, aby nebyl cítit strašný zápach a aby se předešlo nákaze. Tento zápach a tuto hrozbu přece prostý pytel nemůže v žádném případě skrýt: Iněný pytel je naprosto nedostatečný. Dochází také k politováníhodným situacím, že mrtvolky jsou na sebe naházeny bez ladu a skladu, což působí mezi lidmi značné roztrpčení, a tak toto opatření odmítají, mnozí se snaží „z jisté piety“ své bližní do hrobu slušně (doslova *ehrlích*) odít, duchovní dokonce dostávají s sebou i ornát a další odznaky své důstojnosti, byť je to přísně zakázáno.³¹ Je zajímavé, že tento dopis z konsistoře spatřuje – nebo spíše chce v očích vídeňských úřadů spatřovat – odpor vůči nařízení takřka výhradně v „novosti“ předpisu a nepouští se do jeho přímé kritiky.

Úřední moc musela nakonec na toto blahodárné hygienické pravidlo rezignovat a spokojila se pouze s tím, že je napříště „doporučila“. Oficiálně bylo tedy pohřbívání v pytlích zrušeno již 24. ledna 1785 (John 1790/I: 170–171),³² tedy po necelých pěti měsících platnosti. Rozhodnutí zrušit povinné pohřbívání v pytlích bylo pražskému guberniu zasláno z Vídně 20. ledna 1785 a zemská vláda je poté rozeslala krajům a vyrozuměla také pražského arcibiskupa. „Protože Jeho Veličenstvo zaznamenalo v každodenní zkušenosti, že toto jeho blahodárné opatření bylo špatně pochopeno,“ píše se v průvodním dopise, bylo opět povoleno obvyklé pohřbívání v rakvích.³³ Zrušení předpisu vysvětluje dobový svědek – historik F. M. Pelcl – skutečností, že se mnoho lidí od hranic vystěhovalo do Slezska, Bavorska a Saska, protože prý nechtějí zemřít v zemi, „kde jsou lidé pochovávaní v pytlích jako psi“ (Pelcl 1956: 62).

Stálo by jistě za další výzkum zjistit, do jaké míry se alespoň v chudších sociálních prostředích toto opatření ujalo, anebo do jaké míry – navzdory materiální bídě – naopak zvítězila potřeba piety. Ke zrušení možná napomohly i názory některých lékařů, kteří si dovolili vyjádřit domněnku, že společné obecní rakve příliš nepomáhají zabránit šíření nakažlivých chorob.

Exodus zemřelých: likvidace hřbitovů

Další velký zásah do dosavadní pohřební praxe představovala snaha o odsunutí pohřebišť z obydlených sídlišť. Již v tereziánské epoše, v 50. a poté v 70. letech, došlo k vykázaní nových zemřelých z krypt kostelů.³⁴ Mnohem radikálnější a nesmiřitelnější však byly josefínské dekrety z poloviny 80. let – zejména slavné nařízení z 23. srpna 1784, vyhlášené v Čechách 2. září (John 1790/I: 164–167) –, které rozhodly o „plošném“ odsunutí všech

³¹ V. t. dopis pražskému arcibiskupovi ze 28. ledna 1785. NA, ČG Publicum 1786–1795, karton 3323b, 90/1.

³² NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3323, signatura 157/2, č. 91/1, dopis pro pražské gubernium.

³³ Pro království české byla všeobecná pravidla pro zacházení s mrtvými těly vyhlášena 3. září roku 1772 (pro Moravu o rok a měsíc později, 4. října 1773). Viz Národní archiv Praha, PT, i. č. 1856.

³⁴ K rušení hřbitovů *intra muros* ostatně docházelo někdy ve velkých městech už dříve, především z urbanistických důvodů – jako například ve Vídni kolem sv. Štěpána již ve 20. letech 18. stol.

mrtvých mimo obydlená sídla, za městské hradby a za okraje vesnice.³⁵ Následovat mělo neprodlené uzavření všech hřbitovů (*Kirchhöfe* nebo *Gottesäker* – „svatá pole“, „Boží pole“) i (rodinných) hrobek, které se nacházejí uvnitř obcí.

Minimální vzdálenost nového pohřebiště od posledního obytného místa byla stanovena na čtvrt hodiny pěší chůze a nové umístění mělo být voleno vhodně tak, aby zdejší půda nezastraňovala rozkladu a aby nebylo ohrožováno vodou, povrchovou ani spodní. Každý hřbitov měl být povinně obehnan zdí – další symbolické oddělení od světa živých (John 1790/I: 164–167). Místo mělo být jasně označeno křížem. Doporučovalo se také oddělení hřbitova lesem, kopcem nebo alespoň řekou. Další lékařské doporučení pravilo, aby byl hřbitov situován tak, aby větry od něj nevanuly k obydleným místům (Husztly 1786/II: 271). Podle Franka by bylo také dobré osázet přinejmenším tu stranu hřbitova, která se obrací k městu či vsi, vysokými topoly. Frankovými slovy: zezeň pohlcuje mefitické výpary a zlepšuje kvalitu vzduchu potřebného k životu (Frank 1813/V: 379). Tato opatření svědčila o představě hřbitova jako nebezpečného místa, potenciálně ohrožovaného „mefitickými výpary“, na které neměla vstoupit živá noha – pouze hrobník a kněz.

Zprvu panoval také názor, že by mělo být zcela zakázáno budování rodinných hrobek. Opakované otírání prostoru s již uloženými mrtvými těly v různém stádiu rozkladu jen přizívovalo dobové představy o zhoubném mefitickém vzduchu, který se přitom uvolňuje. Proto se někteří osvícenci přikláněli k možnosti povolit pouze hroby individuální. Důsledná individualizace hrobů by riziko uvolňování výparů minimalizovala, a navíc by také napomohla recyklaci hrobů po dovršení blahodárného rozkladu, a tím umožnila i efektivnější využití vzácné hřbitovní půdy pro další použití. Lhůta k otevření hrobu nezbytná k úplnému rozkladu těla byla patentem ze 4. října 1773 stanovena na devět let. I proto měly být hroby napříště přesně evidovány a řazeny přehledně chronologicky vedle sebe, aby bylo jasné, které místo se již „uvolňuje“. Tuto recyklaci hrobů měl ostatně usnadnit také zákaz stavět na hroby náhrobní kameny, které by bylo při recyklaci potřeba namáhavě odstraňovat.

Ani tento – řečeno dobovým slovníkem – „špatný zlozvyk kladení náhrobků“ si lidé nemohli odvyknout, proto dostal guberniální prezident Chotek v únoru 1788 příkaz z Vídně od hraběte Ugartehe, aby byly všechny pomníky na hřbitovech demolovány nebo na náklady příslušného magistrátu přeneseny na hřbitovní zeď.³⁶ Protože však byl tento zákaz soustavně porušován, dovolilo se velkoryse pozůstalým umístit pamětní desku alespoň na hřbitovní zeď.

Johann Peter Frank, který tato opatření velice chválil, se nijak netajil tím, že mu pohřeb do země připadá jako další hloupý zlozvyk a že vůbec nejefektivnější by byl pohřeb žehem v antickém stylu, který by řadu problémů zcela anuloval. Při své inteligenci si byl však vědom toho, že jeho doba a hlavně intelektuálně nevyzrálá populace k takovému pokroku ještě nedospěla. Navíc si uvědomoval, že by se tak nežádoucím způsobem zvýšila spotřeba dřeva (Frank 1813/V: 420–431),³⁷ kterého, jak víme, bylo škoda i na rakve.

³⁵ Pozdější dekret ze 7. 10. 1784 upřesňuje, že tíži nákladů na zřízení nových hřbitovů nese církev; o materiál a práci by se měly postarat obec a panství.

³⁶ NA, ČG Publicum, 1786–1795, signatura 157/2, karton 3323, č. j. 333, z Vídně 14. února 1788.

³⁷ O odporu vůči pohřbu žehem ještě na sklonku 19. století vypovídá případ A. Braunerové (Lenderová 2001: 238–244).

Ve věci zřizování rodinných hrodek však úřední moc nakonec přece jen ustoupila. Na počátku října 1788 tlumočilo České gubernium císařské nařízení týkající se zřizování rodinných hrodek, neboli „pohřebních sklípků privátních rodů“. Tištěný cirkulář, v německé i české verzi, byl rozeslán všem krajům. Opakoval se v něm nejen starší tereziánský zákaz pohřbívání v kostelech a kaplích, ale zdůrazňovalo se současně, že všechny eventuální rodinné hrobky se musejí napříště zřizovat výhradně v prostoru hřbitova; jejich součástí však nesmí být žádná kaple³⁸ – zjevně proto, aby se zamezilo shromažďování lidí na takto „nebezpečném“ místě. Rodinné hrobky byly vykázány z kostelů i z měst, mimo obydlená místa, doslova „na volný vzduch“ (*in freyer Luft*), ale – podobně jako hřbitov – do prostoru ohraničeného zdi.³⁹

Ani samotné zakládání nových „zahrad mrtvých“ podle nově předepsaných pravidel nebylo jednoduché. Gubernium rozeslalo všem krajským hejtmanům dotazník: kraje dostaly za úkol vyhotovit seznam hřbitovů s upřesněním, zda tento hřbitov již leží mimo obec či nikoli; pokud nikoli, měl se uvést důvod, proč se tak nestalo. Byl tak vyhotoven seznam hřbitovů podle krajů, do něhož byly zaznamenávány údaje o hřbitovech: kolika obcím slouží; jak je vzdálen od obce/obcí (vyjádřeno v časových hodnotách); jakou má délku a šířku, čili zda je přiměřené rozlohy.⁴⁰ Jak se dalo očekávat, přicházely ze všech stran do Prahy dopisy, které se snažily vysvětlit, proč v té které obci není možné hřbitov odsunout.⁴¹

V Loketském kraji, zejména v oblasti Chebska, se vyskytlo v roce 1786 několik případů, které zdůvodňovaly nevhodnost nově vymezeného prostoru především přírodními podmínkami: nový hřbitov ohrožovala podzemní voda a skalnaté podloží.⁴² Obyvatelé obce Treunitz (nejspíš Dřenice) na Chebsku žádali o možnost užívání svého starého hřbitova, který je 290 kroků od silnice, až do dalšího nařízení z důvodu nevhodnosti okolního terénu pro zřízení nového hřbitova. „Expertní“ posudek vypracoval i městský fyzikus Bernard Adler.⁴³

Z Mühlbachu (snad obec u Libštejna na Chebsku?) přišel dopis se žádostí o zachování starého hřbitova: žádost doprovázela „petice“ podepsaná duchovním, fyzikem i několika desítkami poddaných. Jejich stávající hřbitov je dostatečně prostorný a dostatečně vzdálený od obce, má kolem sebe solidní vysokou zeď a disponuje i zděnou márnici: číselné údaje jsou uvedeny zcela přesně. Zato vybudování nového hřbitova by přinášelo samé potíže: kromě údajné značné nákladnosti přesunu, kterou pisatelé vyčíslili na 600 zlatých, podotýkali, že okolní terén je příliš skalnatý a svažité („kámen a písek jsou k pohřbívání stěžní vhodné“).

³⁸ NA, ČG Publicum, 1786–1795, 157/1, karton 3322, *Nařízení od c. k. českého Gubernium. Patrnější poukázání strany pohřebních sklípků privátních rodů.*

³⁹ NA, ČG Publicum, 1786–1795, 157/1, karton 3322, 157/1 a, výtah z dvorského dekretu z 28. srpna 1791 (zde kopie z 26. listopadu 1791).

⁴⁰ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3322, signatura 157/1 c; komentáře k tabelárnímu rozpisu hřbitovů viz sign. 157/1 d), 1787–1791.

⁴¹ Různé důvody viz zejména: NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3322, svazek 157/1b.

⁴² NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3324, signatura 157/č. 13, duben 1786.

⁴³ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3324, signatura 157/3, č. 11, korespondence z května a června 1786.

Pro názornost přiložili také minuciózní mapku okolí a pochopitelně i dobrozdání městského fyzika.⁴⁴

Nezřídka se stávalo, že nově zvolený hřbitov musel být po nějaké době kvůli nevhodnému terénu opuštěn a zemřelí se „vraceli“ na hřbitov zrušený. Například za obec Oberlohma/Oberlehne (snad u Vidnavy) v Chebském kraji si v prosinci 1785 stěžoval farář, že v nově vymezeném hřbitově nelze vykopat hroby o předepsané hloubce 6 stop, protože už v hloubce 3–4 stopy člověk narazí na vodu. Pochovali tu prý zatím tři osoby, ale museli je potom vyjmout, protože voda zůstávala v hrobě. Pod farářův dopis připojili podpisy i všichni místní radní. Stížnost nebyla marná – již v únoru jim gubernium povolilo používat hřbitov starý.⁴⁵ Také v jiné lokalitě na Chebsku, v Kundraticích (Kundratitz), se domohli na prahu roku 1786 návratu na starý hřbitov, protože zjistili, že nový hřbitov je v zimním období a při špatném počasí naprosto nedostupný.⁴⁶

Výhrady vůči přesunům pohřebišť však nebyly výsadou hornatého pohraničí; podobné žádosti přicházely i z jiných krajů, oblasti středních Čech nevyjímaje. Na zbirožském panství v Berounském kraji vznikla v dubnu 1795 také petice za zachování jednoho hřbitova, který leží u kostela za městem a má kolem sebe zeď. Pochovává se již sice na novém hřbitově, ten je ale v zimě špatně dostupný, má málo hlíny a je prý samý kámen. Petici podpořil svou „expertní“ zprávou i berounský krajský fyzikus Franz Kraus.⁴⁷ O rok později žádalo přímo městečko Zbiroh o zachování starého hřbitova v části zvané Lhotka, ač prý zdejší obyvatelé zcela chápou, že „poloha [hřbitova] je přesně toho druhu, na něž se vztahuje zákaz pohřbívání“, a kdyby byl tento hřbitov nadále používán, jednalo by se naprosto protizákonně. Ale výpary jsou zde prý pro obyvatele zcela neškodné a nový lhotecký hřbitov je těžko dostupný, nachází se „nepohodlně daleko“. Žádost, která je podložena plánkem a řadou příloh, podpořil i berounský krajský úřad.⁴⁸

Plošný odsun hřbitovů se tak ukázal jako nereálný. Jako nejčastější důvod se uváděl nedostatek financí – vedle nemajetnosti obyvatel dané obce se nezřídka hovořilo i o chudobě (či neochotě) církve, která byla za zřízení nového hřbitova zodpovědná především. Častým důvodem byla také absence „volného“ obecního pozemku v okolí obce. Nezřídka se argumentovalo také nevhodností okolního terénu, který by odpovídal předpisům: mnohé obce tvrdily, že v jejich okolí je příliš vlhká půda, ba dokonce že přímo hrozí záplavy; nebo naopak skalnatý terén, který neumožňoval kopání jam předepsané hloubky.⁴⁹ Běžným argumentem, s nímž se setkáváme, bylo vhodné umístění hřbitova stávajícího. I do dnešních dnů

⁴⁴ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3324, signatura 157/č. 10, dopis z Mühlbachu, duben 1786, odpověď z gubernia (Steinbach) z června 1786.

⁴⁵ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3324, signatura 157/3, dopis faráře z Oberlehne, č. 3, prosinec 1785.

⁴⁶ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3324, signatura 157/3, dopis z Kundratitz (?) na gubernium, č. 5, únor 1786.

⁴⁷ NA, ČG Publicum, 1796–1805, 134/7, karton 4723, č. 10, č. j. 1495. „Petice“ za zachování hřbitova z 24. dubna 1795.

⁴⁸ NA, ČG Publicum, 1796–1805, 134/7, karton 4723, č. 9, žádost zbirožského panství z roku 1796.

⁴⁹ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3322, 157/16, dále pak karton 3324, 157/7, 10, 11, 12, 13, 14.

zachovaná dispozice mnoha hřbitovů kolem kostela v obci svědčí o tom, že úřady nakonec rezignovaly. Zůstává otázkou, do jaké míry tyto důvody – jistě zcela objektivní – zastíraly také prostou nechuť vůči podobnému exodu svých zemřelých.

Specifický případ: Praha

To, co bylo snad možné tolerovat na vesnicích či v menších městečkách, však bylo zcela nemyslitelné ve velkých sídlech s vysokou koncentrací obyvatelstva: Praha byla příkladem par excellence. Ovšem ani zde neproběhlo ono „vypovídání mrtvých“ zcela hladce.

Je poměrně známo, že morové epidemie z let 1680, a poté 1713–1715, si vynutily zřízení pohřebišť za městskými branami. V prostoru dnešních Olšan byl tedy za epidemie z roku 1680 založen staroměstský morový hřbitov (Pražská pohřebiště 2006: 82). Ve stejném roce pak odkoupili od malostranských dominikánů představení vlašského špitálu vinici u motolského potoka v Košířích, za Újezdskou branou (u dnešní Plzeňské třídy), a upravili ji na pohřebiště. Poblíž však zřídili také nemocnici po osoby stížené zhoubnou nákazou (Lány 2001: 5). Místo – od roku 1703 ohrazené zdí a opatřené kaplí sv. Rocha – bylo užíváno také během poslední morové nákazy v letech 1713–1714 a také za epidemie v letech 1771–1772 (Pražská pohřebiště 2006: 79), která si vynutila již důsledné pohřbívání na městské periferii. Městská periferie se však již brzy měla stát útočištěm – nebo spíše jakousi definitivní karanténou – pro všechny zemřelé bez rozdílu.

Když dvorský dekret z 28. srpna roku 1784 zakázal pohřby ve městě, k ukládání zemřelých však nebylo v Praze žádné nové místo vytyčeno, a tak – jak později vzpomínal i F. M. Pelcl – pohřby *intra muros* pokračovaly (Pelcl 1956: 59). A pravidla asi zůstávala nejasná i po vymezení nových hřbitovů v letech 1786–1787, kdy i přes zákaz se nadále pochovávalo na hřbitovech starých. Proto se magistrát v květnu 1787 rozhodl znemožnit pohřby uzamčením hřbitovů a hrobek⁵⁰ a gubernium ve stejné době přistoupilo k tomu, že stávající zákaz posílilo o pokutu ve výši jednoho dukátu, a to s platností od 1. června 1787.⁵¹ Současně bylo také rozhodnuto o likvidaci pražských hřbitovů *intra muros* a o vynesení kosterních pozůstatků na hřbitovy nové.⁵² Řada pražských pohřebišť tehdy skutečně zanikla.⁵³

Nedílnou součástí likvidace městských hřbitovů mělo být i vynesení ostatků do kostnic nebo společných hrobových jam na nových hřbitovech. Ani plnění tohoto, zdánlivě prostého, nařízení zjevně nebylo tak jednoduché. I když nemáme – tak jako Philippe Ariès pro Paříž – o odporu obyvatel vůči vynášení kostí ze zrušených pohřebišť přímé doklady, takové nebezpečí si přesto dobře uvědomovali úředníci. Svědčí o tom korespondence z roku 1788 mezi guberniem a lékařskou fakultou, která nabádá, aby ze zrušeného hřbitova u sv. Štěpána a u sv.

⁵⁰ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karta 3323, signatura 157/2, č. j. 155549/1964, nařízení pražského magistrátu.

⁵¹ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karta 3323, signatura 157/2, č. j. 14893, dopis z gubernia pražské konsistoři a pražskému magistrátu z 24. května 1787.

⁵² NA, ČG Publicum, 1786–1795, karta 3323, signatura 157/2, oddíl c) a d).

⁵³ Mezi prvními byly například hřbitovy u sv. Jindřicha a Kunhuty (1787), u sv. Štěpána ve Zdi v ulici Karoliny Světlé (1789), u sv. Jana v Oboře na křižovatce Jánského vršku a Šporkovy ulice (1784 zrušen, 1786 uzavřen) – a následovaly další (Pražská pohřebiště 2006: 10–22, 90).

Jindřicha na Novém Městě byly ostatky vyneseny v noci a s největší opatrností, aby údajně nedošlo ke sročení a projevům nespokojenosti.⁵⁴ Při poradě na pražském magistrátě vznikly také námitky, že kosti jsou již poměrně zpráchnivělé a bylo by lepší a také levnější je někde blízko diskrétně rozptýlit; vždyť na Olšany je – například od sv. Michala – velice dlouhá cesta! Navíc převoz ostatků by mohl vyvolat nevoli obyvatelstva. Ale gubernium žádnou výjimku nepovolilo a toto rozhodnutí posvětil i hrabě Kolovrat z Vídně: *intra muros* nesmějí spočinout žádné kosti, zněla jasná odpověď. Z otevřených šachet půjdou, zejména v horkých ročních obdobích, škodlivé výpary!⁵⁵

Plocha bývalých hřbitovů nesměla být zastavěna, především ne obytnými domy. Mohla být ale využita například k parkové úpravě. Této možnosti bylo poměrně hojně využíváno, zejména ve větších městech.⁵⁶

Zemřelí Pražané se tedy měli napříště soustřeďovat výlučně na jasně stanovených místech za branami města. Bylo však potřeba vybrat vhodnou lokalitu. Několik vybraných terénů v okolí Prahy mezitím studoval malostranský přísežný fyzik. Dochované expertní zprávy o dostupnosti a vhodnosti terénu, vlhkosti a složení půdy svědčí o poměrné nesnadnosti najít vhodné místo.⁵⁷

Na základě dekretu ze 7. listopadu 1783 měla odborný podklad vypracovat pražská lékařská fakulta, která si nejprve nechala pořídit minuciózní údaje o úmrtnosti v Praze za posledních deset let, a poté jménem svého děkana Josefa Gottfrieda Mikana sestavila prognózu na další desetiletí,⁵⁸ podle níž provedla předběžnou kalkulaci na prostorové nároky nových pohřebišť. Aby bylo možné vyčíslit potřebnou plochu hřbitova, byla v úvahu vzata úmrtnost všech pražských měst za posledních deset let. Mikanova čísla tak odhadují desetiletý průměr 760 zemřelých na Starém Městě (bez špitálu milosrdných a bez duchovních zemřelých v kláštorech; s nimi pak 900), na Novém Městě rovněž 900, stejně tak i v oblasti Malé Strany, Hradčan a Pohořelce (včetně dětí z Vlašského špitálu a nalezince), pouze pro Židovské město byl odhad nižší – 181 osob. Pro tři osoby byl nakonec vymezen prostor jednoho čtverečního sáhu (= 3,5967 m²), což pro jednu čtvrt činilo na rok 300 čtverečních sáhů (= 1 079 m²), na pět let pak pro stejnou oblast 1 500 čtverečních sáhů (= 5 395 m²). Pro Židovské město byla na deset let určena plocha 600 čtverečních sáhů (= 2 158 m²). Mikan bral v potaz i určitou rezervu pro případ nenadálých úmrtí a epidemií.

Tak byla nakonec vytyčena plocha o velikosti 1 500 čtverečních sáhů (asi 5,4 km²) na každé z pražských měst, což činilo asi půl druhého až dva metry čtvereční vyměřené pro tři

⁵⁴ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3322, sign. 157/2, č. j. 14609/971.

⁵⁵ NA, ČG Publicum, 1786–1795, 157/2, karton 3323, č. j. 14609/971 – dopis pražského magistrátu na gubernium, 20. května 1788; odpověď z 26. června 1788.

⁵⁶ V roce 1806 tak například manželé Anton a Monika Theyrichischovi z Horního Nového Města pražského žádali o odkoupení části zrušeného apolinářského hřbitova, která těsně přiléhala k jejich domu: zjevně zde chtěli zřídit zahradu. Svou žádost doložili i podrobným barevným plánkem (NA, ČG Publicum, 1806–1815, 134/1-16, karton 6436, svazek 134/9).

⁵⁷ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3323, signatura 91/1, č. 1491.

⁵⁸ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3323, signatura 157/2, zpráva profesora J. G. Mikana z 13. ledna 1784.

Pražany, přičemž každému tělu náležela jedna jáma o hloubce 5,6–6 stop (tedy do 1,896 m).⁵⁹ Normovaná hloubka hrobu měla zajistit optimální podmínky pro rozklad, aniž by „škodlivé výpary“ ohrožovaly okolí. Přesně stanovena byla i mezera mezi hroby (4 stopy, tj. 1,264 m), aby nedocházelo ani k hygienicky škodlivým propadům mezi sousedními hroby, ale aby se také příliš neplýtvalo místem (John 1791: 198–201). Nejde o zanedbatelnou poznámku, protože ještě z pozdější doby se setkáváme se stížnostmi pražských městských fyziků na to, že někteří občané nedodrží předepsané rozestupy, a tak ohrožují sousední hroby, zatímco jiní se naopak příliš velkoryse odtahují od svých sousedů, a tak „plýtvají drahocennou hřbitovní půdou, jíž je v našem hlavním městě tak málo“.⁶⁰ Také J. P. Frank byl přesvědčen, že z úsporných důvodů by zcela postačovaly 2 stopy (Frank 1813/V: 431).

Prostorové potřeby průměrného Pražana, vyjádřené s minuciózní přesností na kubické sáhy, stopy a palce jako optimální podmínky vytyčené lékařskou fakultou, se však zdály českému guberniu příliš náročné finančně i organizačně, takže následovala dlouhá výměna názorů, přičemž Pražané, jak jsme viděli, nadále – předpis nepředpis – pohřbívali své zemřelé na obvyklá místa *intra muros*, což bylo sice kritizováno, ale jiné řešení zatím neexistovalo. Zástupci fakulty také prozkoumali vhodná místa pro nové hřbitovy, a nakonec usoudili, že by bylo nejlepší využít hřbitovů, které se využívaly v časech výjimečných epidemií, protože leží za branami a poměrně daleko od obytných částí města. Navíc je možné je podstatnou měrou rozšiřovat.

V případě pravobřežní části se „experti“ v podstatě jasně shodli na Olšanech. Komise tvořená dvěma pražskými radními, Johannem Stiepanowskym a Wolfgangem Bokem, staroměstským fyzikem Ignazem Radnitzkym a aktuárem vypracovala jménem městské rady pro gubernium zprávu s rozměry i cenou pozemků, které je potřeba k rozšíření hřbitova zakoupit.⁶¹ Náklady byly propočítány a vyčísleny za pomoci známého stavitele z umělecké dynastie Prachnerů, Jana Josefa. Podle této komise, která pečlivě prostudovala místo a přihlédla také k demografickým číslům (napočítala na Starém Městě 21 295 duší, na Novém Městě 27 485, dohromady tedy 48 780; ročně zemře asi dvacetina, což znamená tedy 2 439 těl k pohřbení, píše se ve zprávě). Když vezmeme v potaz hrob hluboký 6 stop a široký 4 stopy, oddělený od dalšího hrobu rovněž vzdáleností 4 stop, spočítala komise, je třeba počítat pro hřbitov pro 973 osob 1/3 čtverečních sáhů ročně, tedy asi 2 920 čtverečních sáhů na tři roky. Staroměstský fyzikus Radnitzky totiž kolegy ujistil, že při dobrém zavápnění mrtvol postačí k rozkladu právě tři roky. Nakonec byl ještě přičten prostor pro případné pomníky, takže celé pohřebiště by nemělo přesáhnout 3 136 čtverečních sáhů. Protokol byl podepsán přímo „in Loco Wolschan“ 5. října 1784.⁶²

⁵⁹ Viz například zprávu pražské lékařské fakulty ze 7. listopadu 1783 a 13. ledna 1784. NA, ČG Publicum, 1786–1795, karta 3323.

⁶⁰ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karta 3322, č. j. 31 379/3672, guberniální zpráva ze 2. října 1792.

⁶¹ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karta 3323, signatura 157/2, č. 158, dopis pražské městské rady guberniu z 19. ledna 1785.

⁶² NA, ČG Publicum, 1786–1795, karta 3323, signatura 157/2, tamtéž, protokol komise z 5. listopadu 1784.

Větší problém představoval břeh levý, jehož části se táhly od Hradu po Újezd, a proto bylo navrženo zřídit zde hřbitovy dva. Na výběru terénu pro levý vltavský břeh se měla podílet komise ve složení přísežného malostranského fyzika Bauera, chirurga Scherera, stavitele Ignaze Palliardiho a zástupců města – nám již známého Wolfganga Boka, tentokrát v doprovodu Heinricha Neubertha. Tak vznikl návrh, že by pro Hradčany a Pohořelec mohla být využita Svatojiřská vinice na Pohořelci. Zed' je sice místy slabá, ale dala by se opravit, shodla se komise, problém tu však představuje suchá, písčité půda, v zimě je navíc tento terén těžko dostupný, pro vozy i za dobrého počasí.⁶³ Nakonec byl pro celou levobřežní část Prahy zvolen někdejší morový hřbitov košířský neboli malostranský, který byl roku 1786 otevřen a 22. října 1787 vysvěcen. Vysloužil si však řadu kritik ze strany lékařů, včetně tolikrát citovaného J. P. Franka (který zde cituje profesora pražské lékařské fakulty J. D. Johna) za to, že je umístěn „neúčelně“ mezi kopci a navíc na západ od hlavního města, do něhož pak západní vítr nevyhnutelně přináší hnilobné výpary (Frank 1813/V: 378, John 1798: 104).

Oba bývalé „morové“ hřbitovy se samozřejmě měly dočkat podstatného rozšíření. Ani to však nestačilo: navzdory všem propočtům se vymezený prostor brzy ukázal jako stísněný. Už 23. září 1792 hlásil guberniální rada La Moth nejvyššímu purkrabímu a prezidentu gubernia hraběti Rottenhanovi, že na staro- a novoměstském všeobecném hřbitově (Olšany) už nebude za tři roky žádné místo, protože s půdou se nezachází dostatečně šetrně („weil mit dem Erde sich nicht sparsam genug umgegangen wird“) a mezi šachtami se tvoří příliš široké mezery. Gubernium tedy zaslalo pražskému magistrátu napomenutí, aby dohlédl na šetrné zacházení s drahocennou hřbitovní půdou.⁶⁴ Ale o tři roky později už opět upozorňoval pražský magistrát gubernium, že na olšanském hřbitově je místo tak sotva na rok.⁶⁵ Z chudobince i z pražských měst tak zaznívaly prosby, zda by bylo možné opět pochovávat na zrušených hřbitovech uvnitř města. Takové žádosti byly zamítnuty, rozhodlo se však o dalším rozšíření olšanského hřbitova.⁶⁶

Možná stojí za zmínku, že Praha získala v tereziánské a josefínské době také dva hřbitovy vojenské: jeden v Karlíně za Invalidovnou (1770), pod Vítkovem, druhý na Hradčanech, pod Mariánskými hradbami, nedaleko Strahovské brány. Vznikly také dva hřbitovy nekatolické: „toleranční“ v Ruzyni (1781) a evangelický (luteránský) v Karlíně (1784) (Blažková 1940, Lány 2001, Pražská pohřebiště 2006: 98).

⁶³ NA, ČG Publicum, 1786–1795, karton 3323, signatura 157/2, č. 1491, zpráva komise ze 7. ledna 1795, č. 4655 dopis pražské městské radě o koupi Svatojiřské vinice. Další zpráva z 18. února 1785, tamtéž, č. 537.

⁶⁴ NA, ČG Publicum, 1786–1795, 157/1, karton 3322, 157/1 a, č. j. 31379/3672, dopis sv. p. La Motha hraběti Rottenhanovi, 23. září 1792; dopis z gubernia pražskému magistrátu 2. října 1792.

⁶⁵ NA ČG Publicum, 1796–1805; signatura 134/2, kart. 4721, korespondence gubernia a pražského magistrátu ze září 1795, zejména dopis pražského magistrátu ze 3. září 1795.

⁶⁶ Tamtéž, kart. 4721, signatura 133/7, žádost smět pochovávat ve zrušených hřbitovech (červenec 1794), guberniální korespondence z října 1795 a rozhodnutí o rozšíření olšanského hřbitova z prosince 1795.

Závěrem

S jistou nadsázkou se dá říci, že na přelomu 18. a 19. století došlo k vytyčení jasnější hranice mezi těly živými a těly mrtvými, mezi světem živých a světem mrtvých, a současně také ke zrušení hranice jiné – totiž mezi mrtvými těly běžnými a těly, řekněme, „nebezpečnými“. To, co bylo dříve vyžadováno pouze v době velkých epidemií, stalo se na prahu 19. století obecnou normou pro zacházení se zemřelými. A jakkoli nebylo možno prosadit některá extrémní osvěcenská opatření do praxe zcela plošně a trvale, přesto zachovávalo nadcházející století novou „praxi“ normované, medikalizované smrti, která vykazuje neživá těla do specifického prostoru vyčleněného ze světa živých.

Na druhé straně však lze neúspěch excesivních pokusů o důslednou racionalizaci zacházení s mrtvým tělem, ba přímo odpor proti nim, interpretovat právě jako projev rostoucího zájmu o nebožtíkové tělo – respektive o tělo vůbec – v sekularizující se společnosti, která nuancovala křesťanský důraz na spásu duše. Navzdory osvěcenským pokusům o faktickou asimilaci mrtvého těla se škodlivou „nečistotou“ se totiž spíše zdá, že v málokteré předchozí epoše bylo v postojích běžné populace tělo nebožtíka tak málo lhostejné, jako právě na prahu 19. století. Právě toto století více než které jiné naopak posílilo senzibilitu vůči ostatkům význačných osobností, stejně jako osob blízkých a milovaných. Monumentální hřbitovní kultura 19. století, která učinila hřbitovy místem kultu, tak kráčela zcela jiným směrem než hygienický voluntarismus, který stál u zrodu této epochy.

Literatura

- ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti II*. Praha: Argo, 2000 [1. vyd. Paris: Seuil 1977]. 410 s. ISBN 80-7203-293-3.
- BLAŽKOVÁ, Jarmila. *Malostranský hřbitov v Košířích*. Praha: Vyšehrad, 1940. 30 s.
- CANTOR, David (ed.). *Reinventing Hippocrates*. Burlington, Singapore, Sydney: Ashgate Aldershot, 2002. 341 s. ISBN 0-7546-0528-0.
- CORBIN, Alain. *Narcis a miazma. Pach a společenské představy 18. a 19. století*. Praha: Argo, 2004 [1. vyd. Paris: Aubier Montaigne, 1982]. 290 s. ISBN 80-7203-529-0.
- FAURE, Olivier. Le regard des médecins. In CORBIN, A., VIGARELLO G. (eds.) *Histoire du corps 2, De la Révolution à la Grande guerre*. Paris: Seuil, 2005, s. 15–50. ISBN 2-02-022453-4.
- LÁNY, Jeronym. *Malostranský hřbitov v Košířích (1680–1884)*. Praha 2001. 77 s. ISBN 80-238-8705-X.
- LENDEROVÁ, Milena. „První česká matka po smrti upálena“ aneb pohřeb paní Augusty Braunerové. In LORENZOVÁ, H., PETRASOVÁ, T. (eds.) *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. plzeňského symposia*. Praha: KLP, 2001, s. 238–244. ISBN 80-85917-79-3.
- PETRASOVÁ, Taťána. Utopie a pragmatismus osvěcenské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy. In LORENZOVÁ, H., PETRASOVÁ, T. (eds.) *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. plzeňského symposia*. Praha: KLP, 2001, s. 65–78. ISBN 80-85917-79-3.
- PETŘINOVÁ, Pavlína. *Mrtví v karanténě. Problematika pohřbívání v názorech vzdělané elity v habsburské monarchii na přelomu 18. a 19. století*. Praha: Bakalářská práce Fakulty humanitních studií UK, 2006, 108 s.
- SKALICKÁ, Eva (ed.) *Pražská pohřebiště a hřbitovy*. Praha: Útvar rozvoje hl. m. Prahy, 2006. 164 s. ISBN 80-239-9011-X.
- SINKULOVÁ, Ludmila. *Lékaři, stát a zdraví lidu. Z historie zdravotní služby v českých zemích*. Praha: SPN, 1959. 360 s.

Daniela Tinková: Exodus zemřelých: Počátky medikalizace smrti v pozdně osvícenských Čechách

- SINKULOVÁ, Ludmila. *Dějiny československého lékařství*, díl II., 1740–1848. Praha: SPN, 1965. 209 s.
- SVOBODNÝ, Petr; HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. Lékař a smrt. In LORENZOVÁ, H., PETRASOVÁ, T. (eds.) *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. plzeňského sympozia*. Praha: KLP, 2001, s. 383–399. ISBN 80-85917-79-3.
- TINKOVÁ, Daniela. Mefitická těla. Exodus zemřelých ze světa živých na přelomu 18. a 19. století. In PETRASOVÁ, T., MACHALÍKOVÁ, P. (eds.) *Tělo v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, 2010, s. 73–82. ISBN 978-80-200-1833-5.
- WIMMER, Johannes. *Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung*. Wien, Köln: Böhlau Verlag, 1991. 222 s. ISBN 3-205-05304.
- ZAREMBA, Vladimír. Zdravotnictví a zdravotnické koncepce v Čechách v období rozkladu feudalismu a přechodu ke kapitalismu (1740–1848). *Plzeňský lékařský sborník, Supplementum* 13/1964, s. 137–236.

Archivní materiály – rukopisy

- Národní archiv (NA), fond České gubernium (ČG) – Publicum (1786–1815), kartony 3322, 3323, 3324, 4721, 4722, 4723, 4724, 6437.
- Národní archiv, sbírka patentů (PT).

Prameny čištěné a edice dobových pramenů

- FRANK, Johann Peter. *System einer vollständigen medicinischen Polizey*, díly I–IV Mannheim 1779–1788, díl V Stuttgart 1813, díl VI Wien, 1817–1819, zde cit. V. díl (1813).
- HUSZTY, Zacharias Gottlieb. *Diskurs über die medizinische Polizey* I., II. Pressburg – Leipzig: Anton Löwe, Buchdrucker und Buchhändler, 1786.
- JOHN, Johann Dionys. *Arzneywissenschaftliche Aufsätze böhmischer Gelehrten*. Prag – Dresden, 1798.
- JOHN, Johann Dionys. *Lexikon der k. k. Medizinalgeseze*, I–VI. Prag, 1790–1797.
- Paměti Františka J. Vaváka souseda a rychtáře Milčického z let 1770–1816*, kniha druhá (1784–1790), část I. Jindřich Skopec (ed.), Praha: Dědictví sv. Jana Nepomuckého, 1912.
- PELCL, František Martin. *Paměti*. Praha: SNKLHU, 1956, 166 s.

Autorka

Daniela Tinková působí na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde vyučuje především kurzy k moderní historiografii, k dějinám vědy a k problematice českého/evropského osvícenství. Badatelsky se zaměřuje především na sociokulturní dějiny osvícenského období a Francouzské revoluce, na dějiny trestního práva a medicíny. Je autorkou knih *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa* (Argo: Praha, 2004), *Revoluční Francie* (Triton: Praha, 2008), *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě* (Argo: Praha, 2010), *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě* (Argo: Praha, 2011, v tisku).

Kontakt: daniela.tinkova@ff.cuni.cz, daniela.tinkova@gmail.com